

Пена Любов Іванівна

Кандидат філологічних наук, доцент

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ІННОВАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ

Стаття присвячена дослідженню лексико-словотвірних інновацій у художній прозі сучасного українського письменника Степана Процюка. Нові слова проаналізовано з погляду їхньої семантики та структури, звернено увагу на функції неолексем у тексті. Визначено перспективи майбутніх досліджень, які пов'язані насамперед із виявленням неолексем у художньому дискурсі та їх лексикографічним опрацюванням, зі з'ясуванням причин виникнення інновацій, визначенням їхніх функцій у текстах сучасної української белетристики, а також зі встановленням чинників, які сприяють чи не сприяють їхньому входженню до загальнономовного лексикону.

Ключові слова: українська мова, лексико-словотвірні інновації, неологізми, okazionalізми, художня проза, Степан Процюк, «Під крилами Великої Матері», «Варвари», «Полянами і хмарочосами», «Сорок цистерн любові».

Хоча в царині інноватики української мови сьогодні вже накопичений значний досвід теоретичної параметризації й емпіричного опису нових лексичних одиниць (напр., монографічні дослідження та лексикографічні праці таких авторів, як Л.Василькова, Є.Карпіловська, Л.Кислюк, Н.Клименко, Л.Морозова, А.Нелюба, О.Сербенська, В.Сімонок, О.СТИшов, Л.Струганець, Л.Туровська та ін.), однак пропонована тема, безперечно, є **актуальною** в сучасній лінгвістиці. Адже аксіоматичним є твердження про те, що лексична система будь-якої мови не є замкнутою, характеризується відкритістю, а зміни в її складі здебільшого продиктовані життєвими потребами людей, розвитком усіх сфер їхньої діяльності, новими умовами суспільної комунікації. Слово ж у

тексті є невичерпним джерелом збагачення мови новими лексемами, і багато авторів нерідко творить оригінальні та незвичні зі структурно-семантичного погляду номінації, демонструючи потужний, практично безмірний потенціал вербальної комунікативної системи. За нашими побіжними спостереженнями, саме мова белетристики (після ЗМІ) посідає друге місце за наявністю нових лексичних одиниць, репрезентуючи словотворчу спроможність мови. «Культурна парадигма сьогодення допускає значно вільніше поводження з мовою, заохочує мовні експерименти, особливо в художній літературі, маніфестує розширення інтересів у сфері креативних можливостей мови як цілісної системи. Один із шляхів «розкріпачення» мови – це процес оказіонального словотворення, особливо незвичних його форм» [12, 276].

Зауваження щодо використання термінології. Сам термін «неологізм» у лінгвістичній літературі має декілька назв, які об'єднуються загальною семою «нове» в численний синонімічний ряд: новотвір, неотвір, новація, інновація, нова номінація, неонімінація, нове найменування, нововведення, неологізм, неонім, неоверб, неонейм тощо. Також є розбіжності в розумінні терміна «оказіоналізм» як індивідуально-авторський неологізм (на відміну загальнономовних), що функціонує поруч із багатьма синонімами: індивідуальні слова, авторські, індивідуально-авторські неологізми, неологізми контексту, одноразові неологізми, слова-саморобки, слова-експромти, слова-метеори, егологізми тощо. Використовуючи номінацію «лексико-словотвірна інновація», вважаємо, що вона є гіперонімічною щодо вказаних гіпонімічних найменувань і найточніше передає їхню суть.

Мета статті – виявити й проаналізувати лексико-словотвірні інновації в текстах останніх творів сучасного українського письменника із Прикарпаття Степана Процюка. Із неї випливають такі **завдання**: з'ясувати частиномовну належність неолексем, встановити способи їх творення, виявити семантичну типологію, визначити їхні функції в аналізованих текстах. Матеріалом дослідження послужила картотека, укладена шляхом суцільної вибірки із творів «Під крилами Великої матері», «Варвари», «Полями і хмарочосами», «Сорок

цистерн любові». Що стосується принципу добору слів для аналізу, то ними стали ті лексичні одиниці, які ще не зафіксовані у словниках, що вийшли окремими виданнями, а також тих, що вміщені як додатки в монографіях, присвячених досліджуваній темі [див., напр., 1-7]; при цьому враховувалися також електронні джерела.

Без перебільшення можемо констатувати, що івано-франківський автор С.Процюк належить до когорти тих письменників, тексти яких буквально рясніють лексичними інноваціями. Він порівняно часто, використовуючи дериваційний потенціал, вдається до творення нових слів, доводячи таким чином невичерпну словотворчу спроможність мови у виникненні «свіжих» (у різних сенсах) лексичних одиниць. Письменник виходить за рамки лексикону, збільшує його кількість новими словами.

У творчому пошуку нових форм і значень автор перш за все звертається до утворення іменникових лексем, у яких відчутно сприймаються емоційно-експресивні відтінки. «Кількісну перевагу іменників над одиницями інших лексико-граматичних класів, як зазначає О.А.Стишов, потрібно розглядати як універсалію новітнього мовного розвитку. Це породжено, на думку дослідників, загальною тенденцією до номіналізації в багатьох мовах» [11, с. 123]. Найчисленнішою групою новотворів-субстантивів є назви осіб за різними ознаками: *грошівник, екзотник, знущальник, слухальник, суїцидальник, сюсюкальник, бруньківник, лелечник, барбеня*. Утворені вони суфіксальним способом від іменникових та дієслівних основ: *Барбі і барбенята не мали ні терпіння, ні сили для довгого опору* [9, 38]. Є серед них і деривати, утворені основоскладанням: *малознайка, всерозумійко, сніговідгінник, білохалатник, баксокидач, баксошукач, грошозневажець, душетрусць, крокодилоборець, нирко-каменетворець*, які є наслідком поєднання прикметникових та іменникових, займенникових та дієслівних, іменникових та дієслівних основ. Деривація більшості з них супроводжується суфіксацією. Напр.: *Залиш надію всяк, хто входить сюди – тут свої закони – білохалатники не вірять у безсмертя і нетлінність людини, не вірять у велич духу – вони кожен день*

бачать розпад тілесної оболонки – знають, що їх теж таке чекає – **білохалатники** не хочуть чекати – вони знають, що медицина нічого нікому не гарантує, знають, що нині ти здоровий, але це не гарантія, що будеш здоровим завтра [8, 12]; ...ніхто нічого достеменно не знає, навіть дорослі, в тім числі їхні батьки, що лише прикидаються всезнайками і **всерозумійками** [9, 59] тощо. Засвідчені серед іменникових новотворів фемінитиви з різними значеннями: *діагнозистка, інфантилька, росієзнавка, дзеркалоненависниця*.

Активно функціонують у творах деривати, утворені за допомогою словоскладання, тобто складання кількох оформлених слів або форм слів в одну лексичну одиницю (юкстапозити), для якої характерне поєднання двох чи більше компонентів без сполучних голосних. Такі слова Степан Процюк використовує з метою образного, влучного вираження думки та надання висловленому мовної експресії. Юкстапозити, зокрема, репрезентовані такими інноваціями: *слідчий-душезнавець, добряк-благодійник, ворог-мольфар, вуйко-ведмідь, Діва-Земля, король-пігулкотворець, парубок-місяць, подорожній-богошукач, родак-самогубець, співвітчизник-діяч, сновіда-місяцевич, хлопець-вродливець, Янек-батько*. Ці складні номінації свідчать про дію в мові закону економії лінгвальної енергії, а також репрезентують компресивну функцію мови, адже однією мовною одиницею передають зміст більш розгорнутих синтаксичних структур – словосполучення чи цілого підрядного речення. У межах однієї лексичної одиниці поєднуються найрізноманітніші компоненти як за значенням, так і за частиномовною належністю.

Серед назв осіб в аналізованих текстах трапляються поодинокі інновації, що характеризуються неморфологічним способом творення, зокрема конверсією, напр., субстантивовані лексеми *ласкаворукий, сонцедарний, сонценосний*: – *Все буде добре, принцесо Ксяно! – неначе шепотів десь неподалік сам ласкаворукий і сонцедарний* [9, 120]. Усі вони є засобами експресивізації художнього мовлення, допомагають образно відтворювати реальність.

Активно творить автор композити, що є результатом згортання словосполучень із числівниковими компонентами: *дводоріжжя, десятиліжсковий, одноходівка*. Напр.: *Довелося чимало поморочитися, щоб здійснити таку, начебто простеньку **одноходівку*** [8, 34]; *Ден наче потрапляє на якесь **дводоріжжя*** [9, 77] та ін. Наслідком універбації можна вважати номінацію *двокімнатка* (двокімнатна квартира): *Відтак зорі соромливо відвернулися від вікон їхньої скромної **двокімнатки** в типовій хрущовці* [10, 41].

Порівняно велику групу утворюють іменники-інновації на позначення абстрактних понять, які вказують на особливості поведінки, риси характеру людини: *скотство, побрехеньство, командирство, душоложство, душотрупство, цареборство, самовмовляння, неромантизм, крокодилізм*. Проілюструємо їх уживання: *Але ми двоє говоримо тільки правду, бо у світі дорослих і світі загалом – цілі ліси фальшу і гори **побрехеньства*** [9, 13]; *...можже, він, розчарований і пригнічений навколишнім **скотством**, піде світ за очі і Марта його більше ніколи не побачить?* [7, 106]; ***Душоложство** ставало **душотрупством*** [8, 94]; *Він говорив: ...про його людську мужність і **цареборство**, а відтак – довгі роки безнадії і переляк багатьох землячків-кар'єристів* [8, 140] та ін.

Сміливо поєднує автор у межах однієї лексичної одиниці запозичені та власне українські кореневі, префіксальні чи суфіксальні морфеми: *смайл-поцілунок, смайлик-цьомчик, коханологія, коханолог, антизаконник, школофобія*.

Характерним для аналізованих творів є використання складних прикметників, утворених на основі як підрядних, так і сурядних сполучень. Ці неолексеми мають найрізноманітніші значення: *вкрадливо-елейний, елейно-лякливий, зворушливо-беззахисний, різнонастрєвий, дівочо-старечий, сумно-довгий, світотворчий, квітково-котячий, кулінарно-еротичний, напівсердито-напівтеатральний, квітково-кулінарний, ранньоосінній*. Напр.: *Було чутно лише **напівсердито-напівтеатральні** стогони батька* [10, 42]; *Коли у цьому ресурсі траплялося щось цікавіше чи ексцентричніше, то воно якое розсмоктувалося*

в тумані *квітково-кулінарних* мрій та царстві *еротичних фантазій* [9, 110] та ін. Використовує автор похідні прикметники з суфіксами суб'єктивної оцінки (як зменшеності, пестливості, так і згрублості): *крилатенький, приколенький, гігантський*. Для творення нових лексем зі значенням великого чи найбільшого вияву ознаки використовуються іншомовний префікс супер- та українські суфікси -езн-, -елезн-: *суперграндіозний, жовтелезний, всетерпенний*. Напр.: *Вона хотіла читати хрестоматійний роман Стендаля, але дівчата переконали, що погода набагато вередливіша від **всетерпенної** книжки* [10, 15]. За допомогою форманта -уват- творяться прикметники зі значенням неповноти вияву ознаки: *витребенькуватий, стрьомнуватий, зомбуватий*. Зафіксовані префіксальні деривати зі складним формантом недо-, який означає дію, стан або якість, що виявляються в процесах, ознаках і предметах неповною мірою: *Слово – се кров і вогонь, а не згарище **недоживих, недовмерлих** трупиків* [8, 94].

Цікавою є інтерпретація автором семантики похідних прикметників від іменника *лялька, ляльківський* – інтерфікс -ів- + суфікс -ськ-; прикметник *лялькунський* утворено від потенційного слова *лялькун*: *Йй здавалося, що у людей буде легко знайти співчуття і любов, адже все лялькарське (тобто **ляльківське**, як вона, і **лялькунське**, як він) життя зводиться до служіння людям* [8, 37].

Серед дієслівних інновацій в аналізованих творах виявлено такі: *розтроювати, розтлінювати, єгипетнутися, зафрендитися*, дієприкметники *закайданений, наосточортілий, гламуризований*. Вони тісно пов'язані з реаліями сучасного життя чи недалекого минулого, зображеного письменником: *Там можна **зафрендитися** з багатьма впливовими людьми і завести потрібні знайомства* [8, 110].

Менш поширеними у творах письменника є прислівники-новотвори: *знишка, малоромантично, стрьомнуватого, безлік, меседжево*.

С.Процюк настільки часто вдається до словотворення у своїй прозі, що можна говорити про прийом ампліфікації, який полягає в нанизуванні в

порівняно невеликому тексті однотипних одиниць (у цьому випадку авторських неологізмів): *Надзвичайно тонка й щаслива музика, творена якимось геніальним молодим **неомоцартом**, лунає з небес і з-під каміння, заповнюючи все своєю **життєстійкістю** та життєствердністю* [10, 19]; ...у світі дорослих і світі загалом – цілі ліси фальшу і гори **побрехеньства**. Тому я тільки про реальне і химерне смоктання під ложечкою в **антикафе**, а не про умління [9, 13] тощо.

С.Процюк переймається долею рідної мови. Як громадянина-патріота його болить становище, у якому вона перебувала й перебуває, тому деякі його міркування щодо її функціонування виливаються в художньо-образній формі то в одному, то в іншому творі. Для підтвердження висловленого дозволимо собі навести тут розлогу цитату: «Чиїсь катівські руки викопували дівчині Мові все глибшу могилу. Офіційно дівчину не вбивали, навіть не судили. Але неофіційно, у приватній атмосфері все частіше віддавалися накази, спрямовані на її повільне омертвлення.

Одним із таких невидимих наказів був наказ про безчестя. Дівчину Мову знеславлюють, проголошуючи недоумкуватою і неповносправною, сировинним матеріалом для фольклору, сіл і гопака на московських сценах, де дозволено вигукнути, по-пришелепкуватою зачочуючи очі і захоплюючись:

– Маруся, раз, два, три калина! Чорнявая дівчина в саду ягоди рвала!

Перекручені наголоси, примітивний зміст і вигуки у сільських садах мали промовляти самі за себе. Мовляв, хіба ж така мова невибагливих емоцій може виражати найтоншу наукову думку? Хіба може малоросійський діалект, із його надміру простими вигуками передати багат шарову структуру художньої прози?

Але одного невидимого наказу було, безперечно, мало. Адже дівчина Мова мала здатність регенерувати, здавалось би, з нічого.

Так колись крізь рвано-колоті рани лопотіли нові крила у ангелів.

Так у старовинній пустелі проростали виноградники.

Так світотворча сила зцілювала безнадійних калік і напівтрупів.

Тому, крім безчестя, впроваджувався другий невидимий наказ. Це був наказ про знищення дівчини Мови. У великих містах фактично не залишалося шкіл і дитячих садків, де було для неї місце. Її виганяли також із райцентрів і навіть сіл. Багато сільських людей, що споконвіку говорили мовою дівчини, забували і відрікалися. Дівчина Мова бачила так багато відмов, зрад і відступництва, що іноді хотіла перетворитися на скорботну камінну статую, віддану у музей старожитностей. Але Хтось утримував і утримував її від заповільненої смерті.

Зате парубок Язык був у всезагальній пошані. Йому присвячували панегірики і конференції. Йому курили фіміам аж до втрати елементарних норм пристойності і людської гідності. Він мав заповнити собою принаймні 1/6 частину земної кулі. А відтак – далі. Більше. Ширше. До безконечності.

Проте прямим текстом про такі лінгвовійни і лінгвоапокаліпсис ніде не йшлося. Слейне замовчування, покара за правду, пересмикування і перекручування фактів роздвоювала, розстроювала, розщеплювала і розтлінювала людські душі не менше, ніж єгипетський мор чи середньовічна чума...» [7, 72-74]. Або ж: «Наша мова, зранена й покалічена красуня, стала жебрачкою на бенкеті великих Мов. Колись її називали найспівучішою і наймелодійнішою, але то були захопливі відгуки лінгвосміливців та лінгвоіндивідуалістів. Нашій мові судилася занадто важка доля матері, у якої гвалтом забирають дітей у дитбудинки... Начебто юридично її діти – біля неї, а фактично – забрані, понівечені, перероджені яничарською музикою, закатовані. І коли в інших матерів росли крила, щоб огортати ними своїх дітей, крила нашої великої Матері постійно обрубували... Нашій Матері судилися стосильні й стожильні крила. Але навіть вона ще не здогадується про це, тим паче її діти» [8]. Тому не випадковими в текстах С.Процюка є утворені ним неолексеми – складні слова з першою частиною *лінгво*: *лінгвовійна*, *лінгвоапокаліпсис*, *лінгвосміливець*, *лінгвоіндивідуаліст*.

Без сумніву, словотворення є однією з рис індивідуального стилю С.Процюка. Тексти письменника характеризуються великою кількістю лексико-

словотвірних інновацій, найчисленнішими серед яких є субстантиви на позначення осіб за різними ознаками та найменування абстрактних понять, пов'язаних із рисами характеру людей, особливостями їхньої поведінки. Менш частотно представлені неолексеми інших лексико-граматичних розрядів (прикметників, дієслів та прислівників). Щодо способів словотворення, то переважають морфологічні, насамперед суфіксація. Особливістю Процюка-словотворця є використання великої кількості нових слів, утворених композицією та юстапозицією. Твірними виступають як власне українські, так і чужомовні основи, які поєднуються з такими ж формантами. Більшість новотворів, використаних С.Процюком, є стилістично маркованими. Лексико-словотвірні інновації, які виконують експресивну функцію, навіть поза мовленнєвим оточенням фокусують у собі виразність, емоційність. Уведені в контекст, вони співіснують з іншими лінгвальними засобами і сприяють образності висловлюваного на рівні тексту.

Перспективи майбутніх досліджень зі вказаної проблематики пов'язані насамперед із виявленням неолексем у художньому дискурсі та їх лексикографічним опрацюванням, зі з'ясуванням причин виникнення інновацій, визначенням їхніх функцій у текстах сучасної української белетристики, а також зі встановленням чинників, які сприяють чи не сприяють їхньому входженню до загальномовного лексикону.

Список використаних джерел:

1. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А.Карпіловська, Л.П.Кислюк, Н.Ф.Клименко, В.І.Критська, Т.К.Пуздирева, Ю.В.Романюк; Відп. ред. Є.А.Карпіловська. – К. : ТОВ «КММ», 2013. – 416 с.
2. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія / Клименко Н.Ф. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
3. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003). Словник / Анатолій Нелюба. – Х., 136 с.
4. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006). Словник / Анатолій Нелюба, Сергій Нелюба. – Х. : Майдан, 2007. – 144 с.

5. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник / Анатолій Нелюба, Євген Редько; Загальна редакція А.Нелюби. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. – 220 с.
6. Нові слова та значення: словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклали: Л.В.Туровська, Л.М.Василькова. – К. : Довіра, 2008. – 271 с.
7. Процюк С. Варвари / Степан Процюк. – Видавництво «Теза», 2016. – 160 с.
8. Процюк С. Під крилами Великої Матері. Ментальний Майдан / Степан Процюк. – Брустурів : Дискурсус, 2015. – 240 с.
9. Процюк С. Полянами і хмарочосами / Степан Процюк. – Видавництво «Теза», 2016. – 158 с.
10. Процюк С. Сорок цистерн любові / Степан Процюк. – Видавництво «Теза», – 2017. – 155 с.
11. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О.А.Стишов. – 2-ге вид., переробл. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
12. Федурко М. Оказіональні словозрощення в сучасному художньому мовленні: функції та структурні типи // Рідне слово в етнокультурному вимірі: зб. наукових праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич : Посвіт, 2015. – С. 273-284.

Пена Л.І. Лексико-словотвірні інновації в сучасній українській художній прозі. *Соціально-гуманітарний вісник: збірник наук. праць*. Вип. 20, 21. Харків : Наукове товариство «Наука та знання», 2018. С. 85-89.